

De suizende 'r' (1)

Een interessant klankverschijnsel in Oost-Brabant is de zogenaamde suizende 'r': terwijl de tongpunt 'r' uitgesproken wordt, klinkt tegelijkertijd een suizend geluid mee. Als het ware wordt een 'r' tegelijk met een 's' of 'z' uitgesproken. De eerste die over dit verschijnsel geschreven heeft, is Brabantius (H. v.d. Brand) geweest.¹

Hij schrijft vooral over het dialect van Uden en Zeeland van het einde van de negentiende eeuw. Volgens hem hoor je de suizende 'r' in alle woorden die met een 'r' beginnen: *rzont* 'rond', *rzôôt* 'rood', enz. Hij laat zich niet gedetailleerd uit over het verspreidingsgebied van dit verschijnsel. Weijnen geeft wel een kaartje met het verspreidingsgebied van dit verschijnsel.² Dit type suizende 'r' verschijnt ook als voor de begin-r iets toegevoegd wordt: *rzust* 'rust' en *gerzust* 'gerust', *rzaaien* 'raden' en *aonrzaaien* 'aanraden'.

Over dit type suizende 'r' spreken we verder niet. Het is niet meer dan een specifieke manier om de 'r' uit te spreken, zoals je ook een tongpunt 'r', huig 'r', brouw 'r', enz. hebt. En deze klank hoort inmiddels (nagenoeg) tot het verleden en is in oudere taalfasen ook niet na te speuren. Voor Deurne wordt bijv. nog *gezreng* 'lenig' genoemd en Schaijk kent 't *sreegent* 'het regent'.³ Voor Gemert wordt vermeld dat de suizende 'r' bij sommige oudere mensen nog in gebruik is.⁴ Deze suizende 'r' is zo goed als altijd weer in een "gewone" 'r' veranderd.

Voor een goed begrip: dit eerste type suizende 'r' komt dus alleen voor aan het begin van een woord. Elders in een woord veranderde de 'r' nooit in een suizende 'r'. In de volgende woorden kwam dus geen suizende 'r' voor: *brood*, *bier*, *baard*, *wereld*. Een woord als *rijen* had wel een suizende 'r' en ook woorden als *aanrijen*, *meerijen*, *binnenrijen*, enz.⁵

Dan is (was) er wat het ontstaan betreft een ander type suizende 'r'. Deze suizende 'r' kwam voor in of op het einde van het woord. Dit type suizende 'r' is nooit ontstaan uit de (enkele) 'r', maar uit 'rr', 'rn' of 'rl'. Deze suizende 'r' is ook zo goed als verdwenen, maar is in de huidige dialecten te horen als 'rz' of 'rs'. De Bont⁶ heeft hier uitgebreid over geschreven. Alleen als we in een oudere taalfase een 'rn', 'rr' of 'rl' aan kunnen wijzen, waaruit in een jongere taalfase 'rz' of 'rs' ontstaan blijkt te zijn, mogen we met voldoende zekerheid spreken van een suizende 'r'. Bovendien zal het woord zonder en met suizende 'r' dezelfde

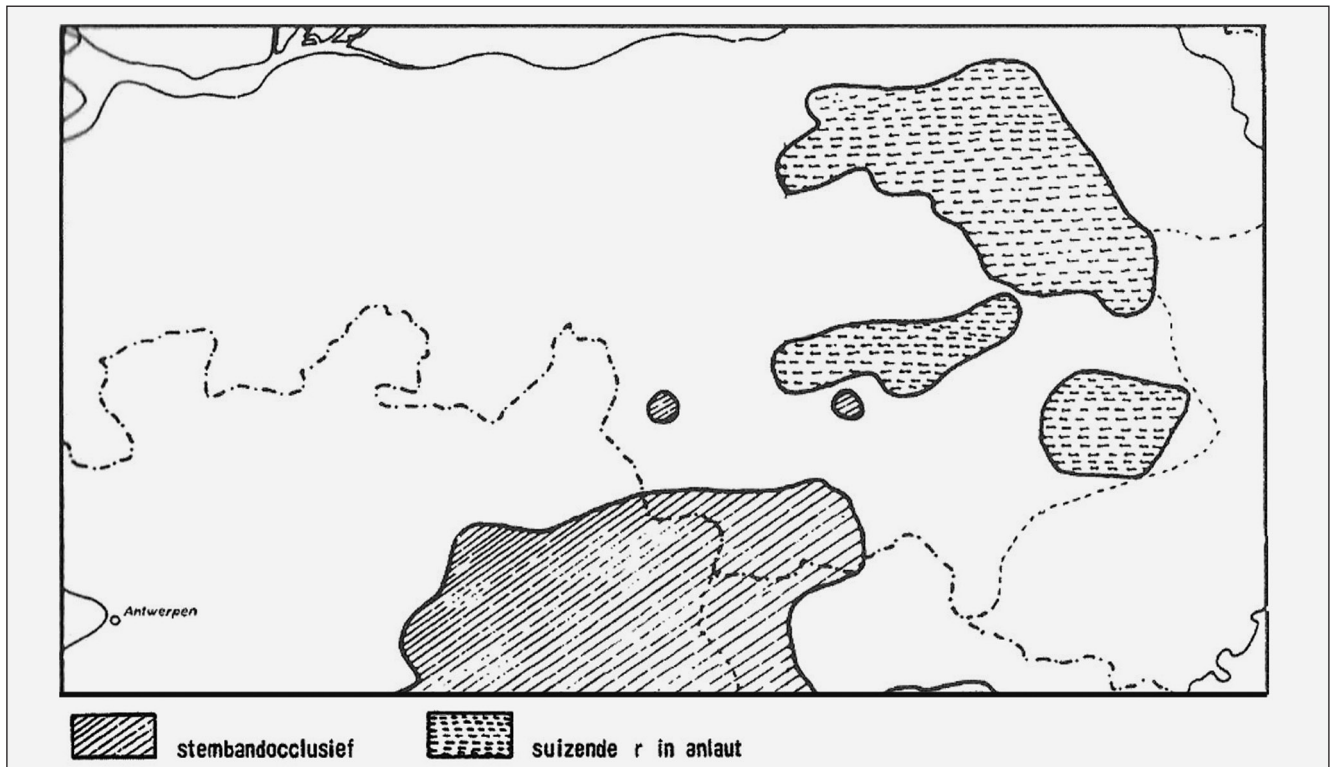
betekenis dienen te hebben, anders is vaak niet overtuigend vast te stellen dat we met een verschillende dialectuitspraak van hetzelfde dialectwoord te maken hebben. Omdat deze suizende 'r' inmiddels als 'rz' of 'rs' gehoord wordt en ook in oudere documenten wel als 'rs' of 'rz' geschreven wordt, gaan we in het vervolg steeds uit van de klankverandering 'rn', 'rr', 'rl' > 'rs', 'rz' (terwijl het eigenlijk zou moeten zijn: 'rn', 'rr', 'rl' > suizende 'r' > 'rs', 'rz'). In een enkel geval is in woorden met een suizende 'r' – vermoedelijk onder invloed van het Nederlands – weer de gewone 'r' te horen.

Dit type suizende 'r' kwam ongeveer voor ten oosten van de lijn Den Bosch, Boxtel, Oirschot, Oerle, Leende, Maarheeze. Niet alle woorden met een suizende 'r' hebben hetzelfde verspreidingsgebied. Buiten bovengenoemd gebied komt o.i. de suizende 'r' niet voor, behoudens in een enkel leenwoord.

Samengevat:

suizende 'r' type 1: begin-r > suizende 'r' > r
 suizende 'r' type 2A: rn > (suizende 'r') > rz, rs
 2B: rr > (suizende 'r') > rz, rs
 2C: rl > (suizende 'r') > rz, rs

- 1 In: *Onze Volkstaal* 1 (1882), 89 en 2 (1885), 172.
- 2 A. Weijnen, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*, Den Haag 1991, kaart 59.
- 3 H. van Hoek, *Het Deurnes dialect*, Deurne 1996, 53, W. Brands, *Schaijk in dialect*, Schaijk z.j.
- 4 W.J. Vos, M.A. van der Wijst, *Gemerts Woordenboek*, Gemert 1996, 20.
- 5 De woorden *kurzk* 'kurk', *grzas* 'gras', *ark* 'ark' die we vinden bij J. van Ginniken, *Handboek der Nederlandsche taal. Deel 1. De sociologische structuur der Nederlandsche taal 1*, Nijmegen 1913, 177 geven een verkeerde voorstelling van zaken. Hij baseert zich op een blijkbaar onjuiste schriftelijke opgave, maar dergelijke woorden kenden geen suizende 'r'.
- 6 A. P. de Bont, *Dialekt van Kempenland, deel 1*, par. 170. Weijnen 1991, 140: "...treedt die suizende r op voor ouder rr, rz (rs), rn:" Over de klankontwikkeling 'rs' > suizende 'r' > (en dan opnieuw) 'rs' spreken we niet omdat die voor de etymologie niet van belang is. De meeste woorden met suizende 'r' citeren we uit het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten*.

Bron: J. Goossens, 'Kempens als dialectologisch begrip' in: *Taxandria* 51-53 (1979-1983), blz. 157-174.

Nu bespreken we eerst de woorden waarin 'rn' tot 'rs' of 'rz' geworden is (of kan zijn). Het gaat dus over de suizende 'r' van het type 2A.

deern(ke) > *deers*, *durske*, *djeurske*, *derske* 'meisje'. Dit woord heeft een groot verspreidingsgebied en is ook als leenwoord aan de rand van het suizende 'r'-gebied wel te vinden.

doornkneuter > *dorskneuter* (Oerle). *Doornkneuter* komt op verschillende plaatsen voor in de betekenissen van braamsluiper, heggenmus en kneu.

Volgens Van Ginniken en Weijnen *geern* > *geers* 'gaarne, graag' (Berghem, Dongen, Nistelrode). Dongen ligt evenwel niet in het suizende 'r'-gebied. *Geers* vormt eilandjes in een *geer*-gebied. Daarom mogelijk eerder: *geern* > *geer* > *geers* (met bijvoordelijke s).

Heurs, *hoors*, *hirs* 'horzel, hoornaar' is volgens De Bont⁷ afgeleid van *hoorn*. *Hoorn* 'horzel' komt bijvoorbeeld voor in Huisseling. De samenstelling *runderhoors* komt in Beek en Donk voor. J. en C. Swanenberg⁸ gaan ook uit van *hoorn*. Volgens Debrabandere⁹ afgeleid van Middelnederlands *hornse*, wellicht uit Middelhoogduits *hornusz*. Volgens Weijnen¹⁰ van Middelnederlands *hornet* (een vorm die ik niet heb kunnen vinden in het Middelnederlands, wel *hornete*, enz.). Ook Weijnen neemt 'rn' > suizende 'r' > 'rs' aan, maar vermeldt niet waarom die '-et' verdwenen is. De verklaring van De Bont ligt het meest voor de hand, omdat *heurs*, enz. een gewone klankwettige voortzetting kan zijn van *hoorn*.

karn > *kars*, *kaors*, *keers* 'karnton' (Noord-Meierijs). In een groot deel van het gebied wordt het type *stand*

gebruikt voor karnton en daar bestaat derhalve geen vorm met suizende 'r'.

karnen > *karzen*, *kerzen*, *keerzen* 'karnen' (Noord-Meierijs, Maaslands, Mill). In een groot deel van het suizende 'r'-gebied wordt *karnen boteren* genoemd. En ook is in een aantal plaatsen de 'n' van *karnen* weggevallen, waardoor *kerren* ontstond.

kern > *kers* 'pit' (Oerle).

kern > *keers* 'zwarte, ondoordringbare aardlaag' (Rosmalen).

kern > *kers*, *keers* 'kernhout' (Noord-Meierijs). In een gedeelte van het gebied is de 'r' weggevallen waardoor *ken* ontstond in plaats van de vorm met suizende 'r'.

Schijndel kent *kèèrzig kiendje* 'flinke baby'.¹¹ Ik zou *kèèrzig* (voorzichtig) af willen leiden van *kernig*, al heb ik het laatste woord nergens in die betekenis aangetroffen.

koonke > *körske* 'graankorrel' (Oerle).

koonen > *keurzen* 'graankorrel inleggen' (Oerle).

7 A.P. de Bont (bezorgd en ingeleid door Jos en Cor Swanenberg), *Dialekt van Kempenland, deel 4, Bestiarium*, Den Bosch 2005, 105.

8 J. en C. Swanenberg, *Brabantse beestjes*, Enschede 1998, 33

9 F. Debrabandere, *Brabants etymologisch woordenboek*, Zwolle 2010, 206.

10 A.A. Weijnen, *Etymologisch dialectwoordenboek*, Den Haag 2003, 146.

11 M. Vervoort, *Wè zittie. Skèindels worde-buukske*, Schijndel 1988, 17.

'Kaart 37 Lantaren' uit: A.A. Weijnen, *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant*, blz. 59.

Het woord *koornen* 'graankorrel inleggen' heb ik overigens nergens kunnen vinden, wel *doorkoornen* 'met korrels doorzaaien' en Middelnederlands *coornen* 'met graan voeren'.

In Oerle, Wintelre en Deurne komt *korzen* 'snorharen van een kat' voor. Dit is een problematisch woord. Misschien: met suizende 'r' en 'g' > 'k' van Middelnederlands *gernen* 'snor, snorharen' (vergelijk voor de ontwikkeling $g > k$: *gruiskolen* > *kruiskolen*), met metathesis van Middelnederlands *grane* 'snor', verwant met Hoogduits *Granne* 'snorhaar, baard van korenaar', Oudengels *granu* 'snor'; buiten het Germaans: Middeliers *grenn* 'baard', Albaans *krande* 'stro', Russisch *gran* 'grens'.

In het tweede element van *melkaors* 'modderkruiper' ziet De Bont dit woord *kors* 'snorhaar'. De voelharen van dit visje vormen dan het benoemingsmotief.

Mogelijk ontstaan uit *meerkorn, waarbij de eerste 'r' is gedissimileerd tot 'l'. *Meerkorn* is evenwel niet bekend; het blijft dus theorie. Swanenberg veronderstelt eerst metathesis en vervolgens het ontstaan van een suizende 'r', dus: *merkaal* > *melkaar* > *melkaars*.

Maar in *melkaar* valt het ontstaan van een suizende 'r' niet te verwachten, omdat 'rn', 'rr' of 'rl' ontbreekt. Ook het woord *merkaal* is niet bekend. Er is dus geen zekere etymologie.

lanterne > *lanteers* (ten oosten van de lijn Uden/Sterksel). In Boekel komt de contaminatievorm *lampteers* voor. Verder komen vormen voor als *lampteer*, *lanteer*, *lanteere* waarin de 'n' is weggefallen.

sterne > *staars* 'ster' (Uden, Zeeland). Verder in de volgende woorden voor vogelmelk: *melkstaars* (Rosmalen, Den Dungen), *melkerstaars* (Deurne),

melkestaars (Gemert, Geldrop), *mergenstaars* (Gemert). Voor de gele morgenster: *mergenstaars* (Boekel).

tornen > *torzen*, *toorzen*, *teurzen* 'tornen, vastnaaien'.

Dit woord heeft een groot verspreidingsgebied en is zelfs in Beugen en Wouw bekend als leenwoord.

twern > *tweers* 'twijn, gedubbeld garen'.

twernen > *twerzen*, *tweerzen* 'twijnen' (Loosbroek, Uden, Zeeland, Heeswijk, Gemert, Astén, Boekel, Oerle).

Verteurzen, *beteurzen* is problematisch. De woorden zijn bij mijn weten uitsluitend bekend in de Oost-Brabantse spreekwoorden *zeuven heurzen kunnen 'n perd beteurzen* (*verteurzen*) en *zeuven wespén en zeuven heurzen kunnen 'n alling perd verteurzen* met als betekenis 'veel kleine vijanden kunnen een grote tegenstander overwinnen'. De letterlijke betekenis van *verteurzen* zou 'verscheuren, onbruikbaar maken' zijn volgens Mandos.¹² Deze betekenissen heb ik nergens kunnen achterhalen. In het Gemerts woordenboek vinden we *beteurzen* en *verteurzen* in de betekenis 'doodsteken' en in het Register Nederlands – Gimmerts daarin met de betekenis 'doodsteken (door horzel)'. Het is overigens zeer vreemd dat deze werkwoorden (met verschillend voorvoegsel) hetzelfde betekenen.¹³ Vergelijk maar: *begaan/ver-*

12 H. Mandos, M. Mandos-Van de Pol, *De Brabantse Spreekwoorden*, Liempde/Zaltbommel 2003, 206.

13 W.J. Vos, M.A. van der Wijst, *Gemerts woordenboek, een keuze uit de woordenschat van het dialect van Gemert*, Gemert 1996, 42, 173.

gaan, bemoeien/vermoeien, bebouwen/verbouwen, beplanten/verplanten, beschrijven/verschrijven en zeer veel andere voorbeelden die aantonen dat werkwoorden met verschillend voorvoegsel ook een verschillende betekenis hebben. Bij beide werkwoorden wordt het eerste van beide bovengenoemde spreekwoorden als voorbeeldzin gegeven. In het Gimmers zijn het echter geen spreekwoorden, omdat de betekenis letterlijk opgevat dient te worden. Kennelijk is de Gemertse betekenis uit het (niet meer begrepen) spreekwoord afgeleid. Dat zou de merkwaardige identieke betekenis van *beteurzen* en *verteurzen* kunnen verklaren.

Weijnen acht het element *-teurz* (met suizende 'r') identiek met het Griekse voorvoegsel *dus-* 'slecht'.¹⁴ Dit lijkt me een nogal vergezochte etymologie, al wordt die overgenomen door Debrabandere.¹⁵ Op de eerste plaats kan vanwege de oorspronkelijke enkele 'r' geen suizende 'r' ontstaan. Ook in het Germaans vormen de verwante vormen uitsluitend voorvoegsels: Gotisch *tuz-*, Oudnoors, Oudengels *tor-*, Oudhoogduits *zur-*; vergelijk Oudhoogduits *zurgang* 'afval', Oudnoors *tortryggr* 'wantrouwig'. In ons taalgebied is bij mijn weten dit voorvoegsel niet bekend. Mijn grootste bezwaar is dat je aan moet nemen dat de stam van een werkwoord uit een voorvoegsel is ontstaan. Dat lijkt me niet aannemelijk.

J. en C. Swanenberg veronderstellen dat *beteurzen* zou kunnen komen van *betornen* 'in toom houden'. Daar is klankmatig niets tegen in te brengen. Dit werkwoord heb ik overigens nergens terug kunnen vinden. Maar paarden die door *heurzen* belaagd worden vertonen volgens mij geen gedrag dat veel van doen heeft met 'in toom houden'. Zelf ga ik liever uit van *vertoornen* 'kwaad maken, in woede doen ontsteken'. Het lijkt erop dat de oorspronkelijke betekenis van *verteurzen* in het spreekwoord niet meer begrepen werd, waarna het voorvoegsel probleemloos vervangen kon worden en *beteurzen* ontstond. Uit het spreekwoord werd vervolgens voor beide werkwoorden de nieuwe betekenis 'doodsteken' afgeleid. Ik stel me voor dat het zo gegaan zou kunnen zijn, al durf ik er mijn hand niet voor in het vuur te steken.

voorn > *voors*, *foors* 'voorn' (Gestel, Stratum, Geldrop, Liempde, Bostel, Nijnsel, Beek en Donk).

Woltors 'vogeltje', kan een samenstelling met de stam van *torzen* < *tornen* zijn. Een vogeltje dus dat wol tornt (en gebruikt om een nestje te bouwen). De vorm *woltorn* is overigens niet bekend. Daarom blijft de verklaring onzeker. Het WNT geeft ook als betekenis voor Noord-Brabant: vogelnestje (inz. van brembijter of bremspoers) waarin geen eieren liggen. In de Noord-Brabantse Almanak van 1893 schrijft Cuypers over *woltors*: "de kinderen gelooven, dat ieder vogeltje twee nestjes heeft, één om eitjes in te leggen en 't ander om in te slapen – 't slaapnestje – en dit nestje heet dan een woltors, om de vlokjes wol die er veel in gevonden worden."

Ook in toponiemen kan sprake zijn van een suizende 'r'. Op de eerste plaats noemen we *Deurne* in de Peel, uitgesproken als *Deurze*. Dit is een zeker voorbeeld van suizende 'r' omdat de 'rn' duidelijk aanwezig was: *Durninum* (721, kopie 12de eeuw), *Durna* (1069, kopie 12de eeuw), enz. Hetzelfde geldt voor *Deursen* (gemeente Oss), dat overigens op de rand van het suizende 'r'-gebied ligt. In 1304 komt deze naam voor als *Dorne* en in de 17de eeuw als *Dorse*, met suizende 'r' dus. De Bont noemt nog *Verzout*, de dialectuitspraak van *Vernhout* (Sint-Oedenrode).¹⁶ *Vors* en *vorst* 'wendakker' vinden we ten oosten van Den Bosch en ten Noorden van Veghel. Eylenbosch¹⁷ weet er in zijn beschouwingen over de wendakker niet goed raad mee. De lokalisering wijst op een verband met het type *vooreind*, dat ook in de variant *vorn* voorkomt. Uit deze laatste vorm zal *vors* en vervolgens *vorst* ontstaan zijn.

De Bont noemt ook nog de *Beerzen* (dat hij terugvoert tot Middelnederlands *berne* 'bron'¹⁸), maar van deze naam is geen oudere vorm met 'rn' bekend. De oudste vorm is *Berses* (1207).¹⁹ Ditzelfde geldt ook voor *Middelbeers*, *Oostelbeers*, *Westelbeers* en de riviernaam de *Beerze*.

Weijnen²⁰ denkt aan *barnen* 'branden', maar dat is ook niet erg overtuigend.

Het eerste element van het riviertje de *Keersop* hangt volgens Weijnen mogelijk samen met *karnen*, vanwege de vele draaikolkjes. Er is echter geen oudere vorm met 'rn'. Het woord voor *karnen* is in dit gebied overigens *boteren*. Dittmaier²¹ veronderstelt verwantschap met Oudhoogduits *kerran* 'ruisen'. Schönfeld²² denkt aan *kers* 'waterkers'. Al met al veel onzekerheid, maar een suizende 'r' is toch wel zeer onwaarschijnlijk in deze riviernaam.

Ook een naam als *Horzik* in Sint-Michielsgestel biedt vanwege het ontbreken van oude vormen weinig houvast. Men denkt wel aan Middelnederlands *hornic* 'hoek', maar het bewijs ontbreekt.

14 A. A. Weijnen, *Etymologisch dialectwoordenboek*, 387.

15 F. Debrabandere, 585.

16 A. P. de Bont, t.a.p. 135.

17 E. Eylenbosch, *De wendakker*, Amsterdam 1970, 54.

18 A. P. de Bont, Het toponiem –beers in Oostel-, Westel- en Middelbeers. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 44 (1968), 197 – 200.

19 Ik hoop in een bijdrage over Brabantse waternamen op deze kwestie terug te komen.

20 A.A. Weijnen, *De dialecten van Noord-Brabant*, Den Bosch 1987, 29.

21 H. Dittmaier, *Das Apa-problem. Untersuchung eines westeuropäischen Flussnamentypus*, Leuven 1955, 48

22 M. Schönfeld, *Nederlandse Waternamen*, Brussel 1955, 116.